

SIMON RÓBERT:

J. WELLHAUSEN AZ ARAB ANTIKVITÁS LEGNAGYOBB TÖRTÉNÉSZE

(A Das arabische Reich und sein Sturz megjelenésének 80. évfordulója kapcsán)

1. Julius Wellhausen (Hameln, Westphalia, 1844 – Göttingen, 1918) a 19. század német tudományos élet – úttörő tudományos teljesítményei, példamutatóan önkorlátozó sokoldalúsága, tudományos ethosza és az emberi tartása révén – egyik legnagyobb és legeredetibb alakja. Lutheránus lelkész fia volt, s Göttingenben a nagyhatású – az Ó- és Újtestamentum kutatójaként, továbbá nyelvészként W. v. Humboldt és F. Bopp követőjeként föllépő – H. Ewald (1803–1875) tanítványa lett, akinek nagyszabású Izrael története (*Geschichte des Volkes Israel*, 7 kötet, 1843–1875, 1864–1870) megjelenése után vagy három évtizedig alapkönyvnek számított. Wellhausen – minden tanítványi tisztelete dacára – a Bibliakritikának de Wette-től Vatkén át Grafig és Kuenenig tartó ragyogó előrehaladásában mesterét „a nagy feltartónak” (*der grosse Aufhalter*) nevezi: „Aki a Vatke-től megfogalmazott kardinális kérdést nyilvánvalóan nem értette meg. Ezt (Izrael népének) Történetében sem tette meg, amiért is annak alapzata a levegőben lebeg. Sem a Pentateuchusról, sem a vele szorosan összefüggő Krónikáról nem tudott semmiféle világos képet kialakítani magának... Hajlama van arra, hogy az Igen és a Nem között holmi kiskapukon kicsusszanjon... A kritika megsínyli a pátoszt.” (1901: 74, 75).

Wellhausen 1872-től a teológia professzora Greifswaldban, ám hamarosan megjelenő kritikái művei miatt tarthatatlan lesz a helyzete a lutheránus konzervativizmus eme fellegetvárában, s ezért 1882-ben lemondott. Erdemes idéznünk a kultuszminiszterhez írt – 1882. ápr. 5-i keltezésű – leveléből: „Teológus lettem, mivel érdekelt a Biblia tudományos tárgyalása, ám lassankint rá kellett jönnöm, hogy egy teológus professzornak az a gyakorlati feladata is van, hogy a hallgatókat az evangélikus egyház szolgálatára felkészítse, és hogy én eme gyakorlati feladatnak nem felelek meg, sőt bármennyire is tartózkodóan viselkedem a magam részéről, hallgatóimat csak annál alkalmatlanabbá teszem tisztük ellátására. Azóta teológiai professzurám súlyosan ránehezedik lelkiismeretemre.” (közli: Jepsen 1956: 54). Ezután különböző egyetemeken sémi filológiát ad elő, először mint Privatdozent, majd hamarosan mint professzor. Az állomások: 1882–5, Halle; 1885–1892, Marburg, végül 1892-től Göttingen.

2. Wellhausen három területet művelt: a. az ókori Izrael történetét az Ótestamentum kritikai vizsgálatával; b. az arab „antikvitást”; a 6–7. sz. vallási és politikai történetét, továbbá c. az Újtestamentum exegézisét. E három terület közül – jellemzi munkásságát a jelentős összehasonlító vallástörténész, H.H. Schaefer (1896–1957) – „kettőben, az izraelita zsidó és az arab történelem kutatásában, a filológia, a történeti érzék és az ábrázolás mesteri tökélyét – mint azt Mommsen tette volt a római történelem terén – olyan egységben szervesítette, amelyre sem előtte, sem utána nem talá-

lunk példát. Főművei nem csupán történetírásunk klasszikus teljesítményei közé tartoznak, hanem nyelvünk maradandó értékeihez is.” (1960: 416).

Wellhausen kivételesen nagy formátumát szinte kezdettől fogva elismerték, s számos országban megkezdődött az ún. Graf-Wellhausen-i iskola diadalútja (Németországban pl. H. Holzinger, C. Steuernagel és B. Baentsch kutattak nyomban ennek szellemében, Hollandiában a nagy vallástudós, A. Kuenen már valamivel korábban K.H. Graf – a „wellhauseni bibliakritika társalkotója” – szellemében munkálkodott, P. Haupt pedig C.A. Briggs-szel és C.C. Torrey-val egyetemben Amerikába plántálták át az új felfogást. Franciaországban E. Reuss, A. Loisy és A. Lods állt Wellhausen oldalára, Angliában pedig olyan jelentős tudósok, mint Robertson Smith, S.R. Driver és T.K. Cheyne biztosították az új „iskola” sikerét. 1901-ben az utóbbi kérésére maga Wellhausen írta az Encyclopaedia Biblica „Hexateuchus” cikkét). Az értő kortársak véleményét talán ne is a „szakmabeli” T. Nöldeke (1857–1936) véleményével érzekeltessük, aki elhárítja a nagy iszlámkutató C. Snouch-Hurgronje dicséretét, hogy ő lenne „a jelenkor legnagyobb orientalistája”, Goldziher és Wellhausen tartja valóban zseniális kutatóknak (ZDMG 1931: 281), vagy a nagy bibliakutató és irodalomtörténész H. Gunkel (1862–1932) értő summázatával (Gunkel 1906: 99), hanem „kívülállóként” is talán a wellhauseni munkásság legkompetensebb megítélője Max Weber szavaival: „Ma minden ótestamentumi munkálkodás – ott is, ahol mégoly messze eltér tőle – J. Wellhausen nagyszabású munkáira támaszkodik (*a Prolegomena zur Geschichte Israels-re*, az *Israelitische und jüdische Geschichte-re* és többi műve közül mindenekelőtt a *Komposition des Hexateuchs* -ra), amelyek felülmúlhatatlan rendszerű tőkélyre vitték és virtuóz módon alkalmazták azokat a módszereket, amelyeket de Wette, Vatke és Graf óta immár soha nem hagytak veszendőbe és Dillmann, Reuss és mások továbbfolytattak.” (Weber 1920, III:2. Anm.).

3. Feladatunk természetesen nem a hebraista Wellhausen bemutatása, ám arabista munkásságának vázolásához is érintetnünk kell röviden azt a sajátos és éles polémiát, ami – bibliakritikai és zsidó történeti munkáihoz kapcsolódva – Wellhausen történelemszemlélete, pontosabban Wellhausen vélt vagy valóságos hegelianizmusa ellen irányult. Már 1896-ban „védelmébe veszi” őt B. Baentsch (előadásának jellemző címe: „Geschichtskonstruction oder Wissenschaft”) ellenfelei vádjai ellen, amelyek szerint hegelianus, ill. darwini koncepciók alapján holmi filozófus dilettáns módjára a priori konstrukciókkal dolgozna (Baentsch 1896:1,21). Weber az előbb idézett passzusz így folytatja: „A zsidó vallás fejlődésmódjáról kialakított elképzelését leginkább „immanens evolucionizmussal” jellemezhetnénk. A fejlődés menetét – természetesen a nép általános sorsának befolyásával is számolva – a Jahve-vallás saját, belső fejlődéstendenciái határozzák meg.” E felfogás betetőzéseképpen W.F. Albright, az utóbbi idők egyik legjelentősebb ókori Kelet-kutatója így jellemzi Vatke és Wellhausen Biblia-képét: „Az *Ótestamentum* irodalmát három korszakra osztották: korai költészet és mondaanyag, prófétai írások és törvénykönyvek. Izrael vallása három fejlődési fokozatot képviselt: polüdémonizmust, henotheizmust és monotheizmust. Wellhausen számára Izrael teljesen kibontakozott vallása benne rejtett annak korábbi fejlődési fokaiban; szellem és törvény váltotta fel a természetet és az elrendelt normáktól mentes őseredeti szabadságot. Mindez a fejlődés szigorú hegeli dialektikát követett: tézis (a próféták előtti korszak), antitézis (a prófétai ellenhatás), szintézis (a törvény korszaka).” (Albright 1964: 137). Közben a „szakmában” J. Pedersen intézett ennek alapján heves támadást a well-

hauseni „konstrukciók ellen („Vatke eszmetörténetet ír, s közben megvilágítja a forrásokat; Wellhausen meghatározza a forrásokat, s ezáltal eszmetörténetet is lel” 1931: 171), s követeli a kutatás új – a nép életéből kibontott – irányának megkezdését. A kérdés alapos, noha elfogultságtól nem mentes elemzését a teológus L. Perliitt végezte el (1965), aki Wellhausent mint *német* tudóst és teológust igyekszik megvédeni a „hegelianizmus” és a „darwinizmus” vádjától, és sajátos módon Hegel helyett szívesebben hozza Wellhausennel kapcsolatba a különböző irracionalista áramlatokat is („historische Romantik”, Schleiermacher, Nietzsche, stb.) (ld. 1965:200, továbbá 183, 227–8).

Wellhausen viszonyulását a Hegel-tanítvány Vatke-hez jól ismerjük. Ehhez csak néhány adalék. Már 1878-as műve előszavában így nyilatkozik annak művéről: „Vatke könyve a legjelentősebb hozzájárulás, amit csak az ókori Izrael történetében produkáltak.” (1978:4). *Prolegomena*-jában jóval később is így ír: „Vizsgálatom köre tágabb, mint Grafé, és Vatke módszeréhez közelít, akitől, megvallom, én is a legtöbbet és a legjobbat tanultam.” (Világosság, 1977:644). Vatke halála után annak fiához, Theodorhoz írt részvételében ezeket írja: „Senki emberfiától többet, senkitől oly sokat nem tanultam, mint az ön atyjától. Vannak csodálatos árvagyerek, akik a teológiában és az Ótestamentumban öhelyette vitték és viszik a hangot; ám mivel ő maga szenttelenül szemlélte a dolgot, mi is eképpen kívánjuk felfogni azt. Hegeliánus, vagy nem: egyre meg nekem – ám az ön atyjának csodálatraméltóan finom érzéke volt a dolgok individualitása iránt.” (idézi Perliitt 1965:152).

Annélkül, hogy belemehetnénk a részletes elemzésbe és bizonyításba, megállapítható, hogy Wellhausen természetesen nem volt hegelianus abban az értelemben, ahogyan Vatke, vagy a tübingeni iskola tagjai voltak. Hegel óriási hatása az egész 19. századi német gondolkodásra (ld. hozzá K. Löwith alapművét: *Von Hegel zu Nietzsche* 1964) éppen abban is megragadható, hogy *közvetlen* hatás, vagy bizonyítható „tanítványi” viszony nélkül is a wellhauseni „immanens evolucionizmus” világlátása, e világlátás vezérgondolatai (a nemzeti-vallási fejlődés kapcsolata egyfelől, az individualitás kibomlása másfelől) *lényegüket tekintve* Hegelre utalnak vissza. Idézzük csak korai munkájának, a *Die Pharisäer und die Sadducäer* (1874) zseniális elemzését a két jelenség történeti kialakulásáról és lényegéről, ahogy a szaduceusokat politikai szuverénitással bíró *Gemeinwesen*-nek, a farizeusokat politikai szuverénitás nélküli *szektának* jellemzi (ld. 1874:26–43). Egész munkássága ugyanazon alapvető történeti jelenségek különböző egymásután következő *fokozatainak* a genetikus kibontására irányult (ld. saját megfogalmazását, 1906:2–7). Izrael esetében: a szívének kedves „pogánykortól”, a „természetes szervezettől” a próféták etikus monotheizmusán át a papi dogmatizmusig, ami egyúttal megfelel az állami, szerves népélettel jellemezhető Izrael átváltozásának a lélektelen, a törvény betűjét rágó írástudók judaizmusává. Ezeknek a történeti elemzéseknek zseniális korrelatívuma az adekvát forráselmélet. A mélyreható történeti elemzés (az *egész* fejlődés együttlátása) és az adekvát forráskritika – Wellhausenre oly egyedülállóan jellemző egysége – éppen ennek a hegeli-történeti látásmódnak a lényegét fejezi ki.

4. Láthattuk, hogy Wellhausen ótestamentumi és zsidó történeti munkássága éppenséggel nem szűkölködik méltatásokban. Arabisztikai munkásságának mélyreható elemzése azonban még várat magára. E téren néhány vázlatlalt és egy megbízható leltárral rendelkezünk csak. Az előbbiekből közül kiemelkedik a kiváló és kiváló elméleti érzék-

kel rendelkező iszlámtudós és gyakorlati politikus, C.H. Becker (1876–1933) – Wellhausen szellemi tanítványa – nekrológja (1918), amelyben találóan vázolja Wellhausennek, mint az „arab birodalom” történetírójának módszerét. Megemlítendőek továbbá H.H. Schaefer szellemtörténeti megjegyzései (1960: 416–420) és J. Fück – Wellhausen „nemzet-állam” posztulátumát föltehetően jogosan, európacentrizmusát nyilvánvalóan joggal hangsúlyozó (gondoljunk csak a még organikus zsidóság, vagy a törzsi arabság szinte lírikus dicséretére!) – utalásai (1962:309). Arabisztikai munkásságának leltározása Fücknek köszönhető (1955:223–5).

Az arabsággal eredetileg azzal a szándékkal foglalkozott, hogy „megismerje azt a vadoncot, amelyre a papok és a próféták a Tóra oltóvesszejét ráoltották” (1882:5), vagyis hogy Izrael ama legkorábbi korszakát megvilágítsa, amelyet a Deuteronomium és főleg a Papi kódex már-már felismerhetetlenül bevont. Később természetesen már önmagáért is érdekelte a tárgy, noha előszeretettel hasonlította össze a két fejlődést. Mély rokonszenvvel közeledett az arabsághoz, legalábbis annak korai korszakához (iszlámelőtti kor: 1887; a muhammadi iszlám problematikája: 1882: Wāqidī mint alapforrás rövidített német fordítása; 1889, a *Skizzen und Vorarbeiten* 4. füzet: Muhammad medinai korszakának történeti problematikája; a Muhammad halála után kialakuló arab impérium történeti és vallási-politikai problematikája: 1899, *Skizzen und Vorarbeiten* VI: a kor történeti szintéziséhez alapvető zseniális forráskritikai előmunkát; 1901a: a kora iszlám vallási-politikai „pártjainak” a kialakulása és jellege, s mindezeket az előmunkálatokat szintézisbe foglaló opus magnum, a *Das arabische Reich und sein Sturz* 1902, amelynek – a kialakuló arab impérium gazdasági és társadalmi viszonyait olyan mélyrehatóan elemző – ötödik fejezetét fordítottuk le: (166–194).

Az omajjádai kalifátus korszakának kedvelése és oly nagy szeretettel történő ábrázolása lényegében Wellhausennek azon értékítéleteiből adódott, amelyeket a zsidó történelem ábrázolásából is ismerünk. E korszak egyesítette az állam szuverenitással rendelkező politikai közösséget és a morális – egyéni felelősségre épülő – vallásosságot (éppen e mozzanatok széthullása miatt nem szerette az 'abbasida kort). E ritka konstellációt így jellemzi: „Az iszlám politikai közössége a vallásból sarjadt. Muhammad megterése csaknem egybeesett apostoli elhivatottságával... Hamarosan egy kis közösséget alapított Mekkában. E közösséget bensőleg a láthatatlan Egy istenben, a világ teremtőjében és a lélek bírójában való hit tartotta össze, s az ebből fakadó morál, hogy csak néki és senki más úrnak ne szolgáljanak, önnön lelküket, s ne a világot nyerjék meg, s iparkodásuk tárgya a jog és a könyörületesség, s ne a földi javak legyenek. A monotheizmus a Korán legrégebbi szuráiban teljességgel morálisan jelentkezik, nem kisebb nyomatékkal, mint Ámosnál, vagy a Hegyi beszédben. A teremtőről való gondolkodás nyomban felidézti a halál után az előtte tanúsítandó személyes felelősség gondolatát. A teremtő teljesen áthatja a lelket, s akarata megtételére is ösztönöz, nem pusztán az akaratában való megnyugvásra. Az eredeti iszlám egyáltalában nem fatalizmus a szó közönséges értelmében, s istene nem az abszolútum, vagyis egy vallási semmi. Mindenható voltával inkább a morál, az igazságosság fonódik szorosan össze.” (1902:1). Eme szavaknál nyomban eszünkbe jut a farizeus betűragó törvényt felváltó, egyéni felelősséget hirdető jézusi küldetés lelkesült dicsérete Wellhausentől (1884 bef. rész; 1894: 358–371).

A különböző vallási-politikai „pártokat” is annak megfelelően jellemzi, hogy azok mennyire gyökereznek, vagy térnek el e ritka egységtől. Így az ^CAlī és Mu^cawīya konfliktusa során kialakuló harīgítákat így jellemzi: „A harīgíták tehát, mint nevük is

utal erre, kifejezetten forradalmi párt, még pedig egy hitbuzgó forradalmi párt. Nem az arabságból sarjadtak, hanem az iszlámból, s a muszlim hitbuzgóság virtuózaihoz, a (Korán)recitálókhoz úgy viszonyulnak formálisan, mint a zsidó zélóták a farizeusokhoz. Valójában persze az a különbség köztük, hogy a zélóták a hazáért harcoltak, míg a *hāriġiták* az istenért (1910a:13). A *hāriġiták* tehát a theokrácia szükségképpen politikailag fellépő szélsőséges képviselői voltak. Az ugyanakkor kialakuló *šīc* a ezzel szemben a próféta körül már kialakuló, s az első két kalifa (Abū Bakr és ^CUmar) uralkodását nagyon is jellemző „islamischer Verdienstadel” képviselői voltak, tehát a theokrácia, egyféle hitbéli régiségük, a prófétahoz való közelségük által „nemességre” szert tett legitimációs vonulat „pártja”, amelyet létében fenyegetett annak az iszlámelőtti, pogány hagyományokkal rendelkező plutokrata nemességnek a hatalomrajutása, amelynek képviselője Mu^Cāwīya volt (i.m.:56). Am, folytatja Wellhausen, azzal, hogy a *šīc* a az elnyomott néprétegekkel szövetkezett, továbbá elfogadta a próféta-uralkodó eszméjét, elszakadt a régi, eredeti iszlám talajától, s az eredeti arab-muszlim mozgalom iráni, ill. zsidó elemeket szívott föl magába (i.m.: 89, 91–2).

5. Ami a lefordított részt illeti, ahhoz röviden csak annyit fűzök hozzá, hogy főleg D.C. Dennett kutatásai (1950) több ponton lényegesen módosították Wellhausen kutatásait (kezdettől bizonyítható a *capitation-ġizya*- és a *iugatio* – *hāraġ* – megléte, továbbá vidékenként a helyi – korábbi gyakorlatból átvett – uzus és a hódítás során kialakult feltételek teljesen kizárják az egységes kincstári gyakorlat, stb. feltételezését), továbbá a H.A.R. Gibb által elemzett – Wellhausentől még nem ismert – fontos arab forrás (az a.H. 214/i.sz. 829-ben meghalt Ibn ^CAbd al-Hakam: *Sira ^CUmar b. ^CAbd al-^CAzīz, al-Qāhira 1346/1927, 93–100*) megőrizte II. ^CUmárnak az egyes kormányzókhoz – adóösszeírás végett – elküldött leiratát, amelyből kiderül, hogy valóban elrendelte az áttért nem-arab muszlimok (*mawālī*) muszlimokkal való jogegyenlősítését, továbbá nem csak a *hāraġ*-földek, de a *šawāfi*-földek, elidegeníthetetlenlenségét is, stb. (Gibb 1955:1–16). Egyébként a nagy művészi erővel, mély rokonszenvel és zseniális történelmi érzékkel megfestett kép lényegében ma is érvényes.

Bibliográfia

- Albright, W.F. (1964): *History, Archeology and Christian Humanism*.
 Baentsch, B. (1896): *Geschichtsconstruction oder Wissenschaft*, Halle.
 Becker, C.H. (1918): *Julius Wellhausen, Der Islam*, Bd. IX: 95–9.
 Boschwitz, F. (1938): *Julius Wellhausen. Motive und Maßstäbe seiner Geschichtsschreibung*. Diss. phil. Marburg.
 Dennett, D.C. (1938): *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*, Cambridge, Mass., Harvard Historical Monographs 22.
 Fück, J. (1955): *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig, O. Harrasowitz.
 Fück, J. (1962): *Islam as an Historical Problem in European Historiography since 1800*, in: *Historians of the Middle East*, ed. by B. Lewis-D.J. Holt, London, Oxford Univ. Press: 303–314.
 Gibb, H.A.R.: *The fiscal rescript of ^CUmar II*: Arabica II: 1–16.

- Gunkel, H. (1906): *Die israelitische Literatur*. in: *Die Kultur der Gegenwart*. T.I. Abt. VII. Berlin–Leipzig: 51–102.
- Jepsen, A. (1956): *Wellhausen in Greifswald*, Festschrift z. 500. Jahrfest d. Univ. Greifswald, II:47–56.
- Pedersen, J. (1931): *Die Auffassung vom Alten Testament*: ZAW: 161–181.
- Perliitt, L. (1965): *Vatke und Wellhausen, Geschichtsphilosophische und Voraussetzungen und historiographische Motive für die Darstellung der Religion und Geschichte Israels durch W. Vatke und J. Wellhausen*, Berlin, A. Töpelmann.
- Schaeder, H.H. (1960): *Die Orientforschung und das abendländische Geschichtsbild*, in: *Der Mensch in Orient und Okzident. Grundzüge einer eurasiatischen Geschichte*, München, R. Piper: 397–423.
- Weber, M. (1920): *Das antike Judentum*, in: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Bd. III, Tübingen, J.C.B. Mohr (1971⁵).
- Wellhausen, J. (1874): *Die Pharisäer und die Sadduzäer. Eine Untersuchung zur inneren jüdischen Geschichte*, Greifswald, L. Bamberg.
- Wellhausen, J. (1878): *Geschichte Israels*, 1. Bd., Berlin.
- Wellhausen, J. (1878a): Bleck, Fr.: *Einleitung in das Alte Testament*, 4. Aufl. bearbeitet von J. Wellhausen, Berlin.
- Wellhausen, J. (1882): *Muhammed in Medina, das ist Vakidi's Kitab alMaghazi in verkürzter deutscher Wiedergabe*, Berlin.
- Wellhausen, J. (1883): *Prolegomena zur Geschichte Israels (Zweite Ausgabe der Geschichte Israels, Bd.1.)*, Berlin.
- Wellhausen, J. (1884): *Abriss der Geschichte Israels und Juda's (Skizzen und Vorarbeiten*, 1. Heft: 3–102, Berlin). Ennek a munkának van egy (az Encyclopaedia Britannica 9. kiadásának, XIII. k.-ben, 1880-ban megjelent első változatán alapuló) magyar fordítása: *Izráel népének története Jeruzsálem pusztulásáig*, Ford. Kardos Albert, Budapest, Athéneum, 1996, 1892².
- Wellhausen, J. (1894): *Israelitische und jüdische Geschichte*, Berlin.
- Wellhausen, J. (1887): *Reste arabischen Heidentums (Skizzen und Vorarbeiten*, 3. Heft), Berlin.
- Wellhausen, J. (1889): *Skizzen und Vorarbeiten*, Heft 4. (Medina vorm Islam, Muhammeds Gemeindeordnung von Medina; Schreiben Muhammeds und der Gesandtschaften), Berlin.
- Wellhausen, J. (1899): *Skizzen und Vorarbeiten*, Heft 6. (*Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams*), Berlin.
- Wellhausen, J. (1901): *Heinrich Ewald*. Festschrift zur Feier des 150 jährigen Bestehens der königl. Ges. der Wiss. zu Göttingen, Berlin: 61–88.
- Wellhausen, J. (1901): *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam*: AGWG NF. V. Nr. 2.
- Wellhausen, J. (1902): *Das arabische Reich und sein Sturz*, Berlin.
- Wellhausen, J. (1906): *Israelitisch-jüdische Religion*, in: *Die Kultur der Gegenwart*, Teil I, Abt. IV. Berlin–Leipzig.